
Dr ALEKSANDRA PAVIĆEVIĆ, viši naučni saradnik

Etnografski institut SANU

Beograd, Knez Mihailova 36

UDK 305-055.2(497.11)"194/..."

316.66-055.2(497.11)"194/..."

392.3/.6(497.11)"194/..."

NOVA EVINA POBUNA „ŽENSKO PITANJE“ I TRANSFORMACIJA BRAKA I PORODICE U SRBIJI TOKOM DRUGE POLOVINE 20. VEKA

APSTRAKT: Članak predstavlja analizu razvoja „ženskog pitanja“ u Srbiji i Jugoslaviji tokom druge polovine 20. veka i to u kontekstu njegovog uticaja na institucije braka i porodice. Iako često sasvim posredni, ovi uticaji se mogu posmatrati kao jedan od najradikalnijih ideoloških zahvata u procesu transformacije tradicionalnih sistema vrednosti. Ideološka klima toga vremena podrazumevala je ukidanje raznih vrsta autoriteta koji su se nalazili u temeljima tradicionalnog društvenog ustrojstva. Ovo se odnosilo prvenstveno na ukidanje vere u eshatološko opravdanje istorijskih realnosti, pa se „oslobođenje“ od Božanskog autoriteta javlja kao uslov i uzrok svih ostalih „sloboda“: Dok je proces ateizacije značio postepeno svođenje ljudskog bivstvovanja na njegovu „horizontalnu“ dimenziju, i kao takav predstavljao uporište najradikalnijih promena života savremene civilizacije, proces „oslobađanja“ žena, koji se može delimično posmatrati već kao posledica prvog, predstavljao je postepenu (i još uvek do kraja neizvedenu) realizaciju vizije o drugačijem načinu uređenja ljudskog društva u okviru te horizontale.

Ključne reči: „Žensko pitanje“, ateizacija, liberalizacija, brak, porodica, Srbija

Moderno društvo je ideologija samo po sebi. Njegovo nastajanje je daleko više bilo uslovljeno razvojem misli i ideja nego tehničko-tehnološkim i ekonomskim „progresom“ čovečanstva. Isto se može reći i za svaku ustanovu tog globalnog sistema, pa i za institucije braka, porodice i polnog morala čije savremene oblike i sadržaje moramo posmatrati prvenstveno kao posledicu ideoloških intervencija, a tek onda kao ekonomski determinisane forme pravolinijskog, horizontalnog istorijskog procesa.¹

¹ Istorija privatnog života 5, prir. Filip Arijes i Žorž Dibi, Beograd 2004, 213.

Kao što je poznato, počeci rađanja modernog društva u Srbiji sežu u drugu polovinu 19. veka kada dolazi do obnavljanja nacionalne države, uspostavljanja novog odnosa između crkve i države i laganog formiranja političkih i intelektualnih elita. Tekovine modernosti ipak još dugo nakon tog vremena ostaju u *posedu* građanske klase, dok život u seoskim sredinama tokom čitave prve polovine 20. veka karakteriše relativna zatvorenost i konzervativizam. Doduše, pioniri istraživanja narodnog života u Srbiji, već u prvim decenijama 20. veka pišu o snažnim impulsima promena u srpskom selu.² Međutim, poređenjem rezultata tih istraživanja sa onima objavljenim nekoliko decenija kasnije, dolazi se do zaključka da su radikalne promene tradicionalnih društvenih okvira ipak bile vezane za period nakon Drugog svetskog rata, odnosno za čitavu drugu polovinu 20. veka.

Ove promene su se u posleratnoj Jugoslaviji odvijale istovremeno na dva nivoa: ideološkom i materijalnom. U široj studiji, *Na udaru ideologija. Brak, porodica i polni moral u Srbiji u drugoj polovini 20. veka*, nastojali smo da, prateći ove međusobno uslovljene putanje, pokažemo kako su ključni procesi i ideologije – industrijalizacija, urbanizacija i ekonomsko prestruktuiranje utemeljeni u idejama progresa, modernizacije, i liberalizacije društva – usloveli specifičan tok transformacije braka i porodice u modernom društvu Srbije.³ U tom mozaiku dešavanja značajno mesto pripadalo je ekonomskim merama kojima je izvršena transformacija materijalne osnove postojanja tradicionalne porodice i društva (agrarna reforma, Zakon o nasleđivanju, obaveza otkupa, kolektivizacija, migracije uslovljene procesima industrijalizacije i urbanizacije), ali i različitim idejama, proklamovanim i sprovedenim putem mera zvanične (i alternativne) socijalne i kulturne politike (ateizacija i sekularizacija, uvođenje obaveznog osnovnog obrazovanja, emancipacija žena i dece, desakralizacija braka, područstvljavanje porodice, ideja slobodnog roditeljstva, planiranje porodice, ograničavanje rađanja). U navedenim okvirima ideja „slobode“ pokazala se kao sveobuhvatna ideologija čiji je cilj bio „oslobođenje“ čoveka od svake vrste prinude: od ekonomske i radne do pravne i moralne. Ukidanje autoriteta koje se može izdvojiti kao jedna od ključnih odlika izučavanog perioda, odnosilo se prvenstveno na ukidanje vere u eshatološko opravdanje istorijskih realnosti, pa se „oslobođenje“ od Božanskog autoriteta javlja kao uslov i uzrok svih ostalih „sloboda“: slobode od rada, slobode (od)ljubavi, slobode od obaveza, odgovornosti, sankcije itd. Pored ove, jedna od najuticajnijih ideja bila

² Jeremija Pavlović, *Kačer i Kačerci*, Srpski etnografski zbornik, Beograd 1928; Srebrica Knežević, Milka Jovanović, Jarmenovci, *Srpski etnografski zbornik LXXIII*, Rasprave i građa 4, Beograd 1958.

³ Aleksandra Pavićević, *Na udaru ideologija*, Posebna izdanja Etnografskog instituta SANU 57, Beograd 2006.

je ona vezana za tzv. žensko pitanje, odnosno za problem društvenog ustrojstva koje počiva na principima polne segregacije. Dok je proces ateizacije značio postepeno svođenje ljudskog bivstvovanja na njegovu „horizontalnu“ dimenziju, i kao takav predstavljao uporište najradikalnijih promena života savremene civilizacije, proces „oslobađanja“ žena, koji se može delimično posmatrati već kao posledica prvog, predstavljao je postepenu (i još uvek do kraja neizvedenu) realizaciju vizije o drugačijem načinu uređenja ljudskog društva u okviru te horizontale.⁴ Za potrebe ovog teksta izdvojili smo samo jedan segment ovog problema, nastojeći da ukažemo na društveno-kulturno-istorijski kontekst njegovog razvoja u Srbiji (i Jugoslaviji) tokom druge polovine 20. veka i na posledice koje je imao na institucije braka i porodice.

Poznato je da je „žensko pitanje“ tokom istorije svog postojanja sadržalo manje ili više konkretne ideje, strategije i procese, čiji je cilj bio poboljšanje položaja žena u društvu. Ovo se na prvom mestu odnosilo na izjednačavanje žena i muškaraca u građanskim pravima, odnosno u pravu glasa, u nasledno-imovinskim pravima, kao i u pravu na rad i školovanje, a iz ovoga je proizlazio i zahtev za ukidanje dvojnog morala i naposljetku, mada po značaju možda na prvom mestu, za egalitarnizacijom unutarbračnih i unutarporodičnih odnosa.⁵ Iako počeci organizovanog delanja žena u cilju ostvarenja ovih prava datiraju još u 19. veku, tek socijalistička revolucija uzdiže ovaj problem na nivo opšteg i temeljnog problema ljudskog društva, te njegovo rešenje proklamuje kao jedan od svojih ciljeva. Na nekim mestima se čak naglašava da je žensko pitanje jedno od centralnih pitanja socijalističke revolucije, jer polna neravnopravnost predstavlja osnovu svih drugih društvenih nejednakosti, te time izvor nepravde, eksploatacije i otuđenja.⁶

Kao što je to bio slučaj i sa drugim aspektima društvenog života, ideja o ravnopravnosti polova u mnogome se zasnivala na kritici tradicionalno-patrijarhalno-hrišćanskog nasleđa,⁷ koje je, bar viđeno očima feministkinja, karakterisao tzv. „biologizam“, odnosno „seksizam“, u opravdanju društvenih nejednakosti, te manje vrednovanje onih društvenih uloga, aktivnosti i sfera koje su tradicionalno bile povezane sa „slabijim“

⁴ Žarana Papić, *Sociologija i feminizam*, Beograd 1980, 94.

⁵ Svetlana Stevanović, *Ženski pokret“ o problemu braka, slobodne ljubavi, seksualnog vaspitanja, prostitucije i kontrole rađanja*, Godišnjak za društvenu istoriju god. V, 1–3, Beograd 1998, 68.

⁶ Ž. Papić, *n. d.*, 80; Marko Mladenović, *Mesto porodice u našem društvu. Osvrt na Prednacrt Ustava SFRJ*, Gledišta, br. 1, Beograd 1963, 102.

⁷ Miroslava Malešević, *Buržoaski feministički pokret u Jugoslaviji – ili o negiranju jedne tradicije*, Glasnik Etnografskog instituta SANU (dalje: GEI SANU) XXXVIII, Beograd 1989, 95, 96, 97.

polom.⁸ Pored, a možda čak i pre kritike ovog ideološkog koncepta, na udaru kritike ženskih pokreta našlo se socijalno-ekonomsko ustrojstvo kapitalističkog društva čije je nesmetano funkcionisanje bilo uslovljeno „primarnom“ eksploatacijom, odnosno eksploatacijom besplatne ženske radne snage uložene u domaćičke poslove i podizanje potomstva.⁹

Različite mere konzervativizma ili liberalizma, borbenog duha ili uzdržanosti, kao i različite strategije i usmerenost akcija rezultirali su nehomogenošću teorije feminizma kod nas, kao i pojavom različitih struja u okviru pokreta. Ipak, može se reći da je zajednička nit ovih „feminističkih podkultura“ bila borba protiv, najšire shvaćene, diskriminacije žena, dok se, kao njihova osnovna različitost, čini primarna usmerenost ka javnoj, odnosno, privatnoj sferi društvene stvarnosti. Ova razlika istoriju feminističkog pokreta deli na onu predsocijalističku i onu koja je započela pobedom socijalističke revolucije i koja, može se slobodno reći, traje i danas. Prvu fazu ove nezvanične istorije karakterisala je veća usmerenost ideja i pokreta ka sticanju građanskih prava, dok je sfera privatnog, porodičnog života, manje ili više ostajala van granica, ako ne teorije i rasprava, a onda svakako prakse.¹⁰ Da li već zbog činjenice da je socijalizam doneo ostvarenje pravne jednakosti, te, bar deklarativno, omogućio pristup ženama u sve sfere javnog života, ili zbog (opet bar deklarativnog) ukidanja tabua vezanih za polnost, brak i porodicu, borba za prava žena koja se odvijala tokom druge polovine 20. veka bila je prvenstveno usmerena ka transformaciji „privatnosti“.¹¹

No, iako počeci promene tradicionalnog modela položaja žene na globalnom nivou datiraju, praktično, od buržoaske revolucije, pripadnice obespravljenog pola su zakonsku ravnopravnost izvojevale tek mnogo kasnije. Promene su, naravno, najpre počele u razvijenim zemljama, ali je opšti proces modernizacije, koji je podrazumevao, između ostalog, uključivanje ženske populacije u opšte obrazovanje, povećanje udela ženske radne snage, kao i smanjenje reproduktivnih normi, zahvatao, doduše nešto sporije, i siromašnije i manje razvijene zemlje, te i u njima omogućavao aktivnije učesće žena u javnom i društvenom životu.¹² Odredbe Srpskog građanskog

⁸ Ž. Papić, *n. d.*, 78; Marko Mladenović, *Istorijske i ideološke veze socijalne politike i porodice*, Sociologija, br. 3–4, Beograd 1973, 470.

⁹ Ž. Papić, *n. d.*, 37; Marina Blagojević, *Diskriminacija: neplaćeno, potplaćeno i potce-njeno*. U: Mapiranje mizoginije u Srbiji, ur. Marina Blagojević, 479, 481.

¹⁰ Mladena Prelić, *Analiza ženske štampe između dva rata u Beogradu*, GEI SANU XXXVIII, Beograd 1989, 120; S. Stevanović, *Ženski pokret*, 71.

¹¹ Ž. Papić, *n. d.*, 37, 41, 71, 76, 82, 93.

¹² Mladena Prelić, *Mir-jam odgovara čitaocima*, GEI SANU XLII, Beograd 1993, 82; Nada Božinović, *Žene u modernizacijskim procesima u Jugoslaviji i Srbiji*. U: Srbija u modernizacijskim procesima 2, Beograd 1998, 512; Mirjana Prošić, *Žensko pitanje u Srbiji krajem 19. i početkom 20. veka i časopis Domaćica (1879–1914)*, GEI SANU XXXIV, Beograd 1985, 47–71.

zakonika po pitanju pravne nesposobnosti žena zadržale su se kod nas, uglavnom, u neizmenjenom obliku sve do posle Drugog svetskog rata. Njima je bilo propisano da udata žena dobija automatski prezime i državljanstvo svog muža, da nema pravo na izbor prebivališta, da ne raspolaže svojom imovinom, odnosno da istom upravlja muž, koji ima pravo i da kontroliše korespondenciju svoje supruge i da su ženska deca isključena iz nasleđivanja. Neravnopravnost muškaraca i žena se ogledala i u pitanjima koja su se ticala morala, pa je tako za ženu koja bi učinila preljubu bila predviđena kazna zatvora od 12 meseci, dok je za preljubnika kazna bila dvostruko manja, a izricana je samo ukoliko je preljuba učinjena pod posebnim okolnostima. Pored toga, utvrđivanje vanbračnog očinstva je bilo zabranjeno, a ženama je pravo starateljstva priznavano samo nad vanbračnom decom.¹³

Može se reći da su odredbe običajnog prava, posebno po pitanju predbračnih i vanbračnih odnosa, bile za žene još nepovoljnije, tako da je Zakonik predstavljao samo odraz raširenih društvenih shvatanja o njihovom položaju. Posebni zakoni iz vremena kneza Miloša, koji su bili usmereni ka prevenciji čedomorstva, pa se posredno mogu smatrati i prvim pokušajem donošenja zvaničnih mera socijalne zaštite majke i deteta,¹⁴ niti su proizašli iz stava o nužnosti unapređenja pravne regulative u vezi sa ženskim pitanjem, niti su imali uticaja na promenu društvenog položaja žena.

O pitanju muževljeve vlasti počinje kod nas otvoreno da se piše tek dvadesetih godina 20. veka, ali su se konkretne promene po ovom pitanju desile opet tek sa pobedom socijalističke revolucije. Ipak, mora se već na ovom mestu istaći da su neki aspekti ovog problema rešeni tek u novijem jugoslovenskom zakonodavstvu, kao što je slučaj sa, na primer, rešenjem pitanja o subjektu slobodnog polnog opštenja, dok su neki i dan-danas ostali van granica i dometa zakonodavstva.

Prvi put se politički i strateški uobličeno žensko pitanje u Srbiji javlja u programu Srpske socijaldemokratske partije, osnovane 1903. godine. Od tada pa sve do Drugog svetskog rata osnovana je nekolicina ženskih društava i udruženja različitih orijentacija: Sekretarijat žena socijaldemokrata, Žensko radničko društvo, Srpski narodni ženski savez, Društvo za prosvetavanje žene i zaštitu njenih prava, Ženski pokret, Narodni ženski savez Srba, Hrvata i Slovenaca.¹⁵ Zahtevi i ciljevi ovih organizacija odnosili

¹³ Lazar Nikolić, *Institucija vlasti muža: Istorijsko-pravni aspekti*. U: Mapiranje mizoginije, 250, 255.

¹⁴ Dragana Antonijević, *Nasilje nad ženama i seksualni moral: potisnuta povest ustaničkog doba u Srbiji*, GEI SANU XLVII, Beograd 1998, 76.

¹⁵ M. Malešević, *Buržoaski feministički pokret*, 86–97; N. Božinović, *Žene u modernizacijskim procesima*, 513, 515; Mirjana Prošić-Dvornić, „Jednakost“ glasilo žena socijaldemokrata (Beograd 1910–1912, 1914. godine) i radnički pokret za emancipaciju žena, *Etnološke sveške VII*, Beograd–Topola, 1986, 8; M. Prelić, *Analiza*, 110.

su se na izbornu pravo, revalorizaciju poziva majke i domaćice, ekonomsku nezavisnost udatih žena, pravo na starateljstvo nad decom, osiguranje izdržavanja majke i dece, izjednačavanje supružnika, kao i muške i ženske dece u naslednom pravu, zatim na zahtev za jednaku naknadu za jednak rad, slobodno napredovanje u profesiji itd.¹⁶ U Beogradu je 1921. godine održana velika skupština žena na kojoj su prikupljeni potpisi za zahtev vladi da se ženama prizna pravo glasa. Istaknuto je takođe da se u programu ženskih pokreta nalazi i briga o najnižim socijalnim slojevima žena, na primer kućnim pomoćnicama, pa se za njih tražila zakonska zaštita u pogledu plata, radnog vremena i socijalnog osiguranja. Tada je došlo i do predloga da se razmotri mogućnost nasleđivanja porodičnog imena po ženskoj liniji.¹⁷ Većina pomenutih udruženja je imala i svoje glasilo, odnosno novine na čijim stranama su se mogli naći delovi njihovih programa i strategija u borbi protiv društvene diskriminacije žena.¹⁸ U ovim tekstovima uglavnom je akcentovana nužnost zadobijanja političke, ekonomske i pravne jednakosti muškaraca i žena, ali se insistiralo i na uvođenju i primeni socijalnih programa za prosvetavanje žena, kao i za zaštitu dece i omladine, borbu protiv alkoholizma, prostitucije i dvojnog morala.¹⁹ Teme koje su zadirale u intimu bračnog i porodičnog života, odnose među polovima, ljubav i materinstvo, nisu bile previše zastupljene. Materinstvo, koje je u kasnijem periodu razvoja feminizma u Jugoslaviji postalo jedna od centralnih tema, ovde se spominjalo samo u kontekstu njegove pravne zaštite.²⁰ Zanimljivo je pomenuti prepisku pod nazivom „Mir-Jam odgovara čitaocima“, koja je između dva svetska rata izlazila u časopisu *Nedeljne ilustracije* i koja je sadržala, za to vreme, neobično slobodno preispitivanje polnih uloga i sistema vrednosti vezanih za sferu privatnog.²¹ Ipak, stavovi o polnom pitanju i u ovoj prepisci i u retkim tekstovima u pomenutim glasilima ženskih udruženja nisu se mnogo razlikovali od, tradicijom utvrđenog i prenošenog, javnog mnjenja tadašnjeg jugoslovenskog društva.²²

Mada su, po svemu sudeći, ženski pokreti u Srbiji u Jugoslaviji tog doba bili malobrojne, elitističke organizacije, čiji je najveći deo članstva živeo u Beogradu, mreža organizacija, kao i ideje vezane za žensko pitanje, postepeno su prodirale i u veće gradove u unutrašnjosti, a preko njih i u

¹⁶ S. Stevanović, „Ženski pokret“, 68.

¹⁷ M. Malešević, *Buržoaski feministički pokret*, 95.

¹⁸ M. Prošić-Dvornić, „Jednakost“; M. Malešević, *Buržoaski feministički pokret*, 87; M. Prelić, *Analiza*.

¹⁹ M. Malešević, *Buržoaski feministički pokret*, 94, 95; S. Stevanović, „Ženski pokret“, 68; M. Prelić, *Analiza*, 106.

²⁰ M. Prelić, *Analiza*, 120.

²¹ M. Prelić, „Mir-jam odgovara čitaocima“, 81.

²² S. Stevanović, „Ženski pokret“, 68; M. Prelić, *Analiza*.

seosku sredinu.²³ Programima prosvjećivanja žena, njihovim opismenjavanjem i pohađanjem domaćičkih kurseva, vremenom je pokrivan sve veći deo ženske populacije. U ovaj rad bile su uključene ne samo ženske organizacije, nego i Ministarstvo prosvete, vojska, kao i ženski odseci učiteljskih udruženja.²⁴ Kako je velika većina tadašnjeg jugoslovenskog stanovništva živela na selu, najintenzivnija akcija prosvjećivanja bila je usmerena ka seoskim ženama. Promene su najlakše i najbrže prihvatane u bogatijim domaćinstvima, a najpre su usvajane nove reproduktivne norme. S druge strane, najveći otpor pružan je ideji školovanja, posebno kada su u pitanju bila ženska deca.²⁵ Iako je borba za prava žena pred početak Drugog svetskog rata imala već za sobom solidan istorijat, njeni rezultati postali su vidljivi tek početkom druge polovine 20. veka. Ipak, i pre toga, mogao se na osnovu pojedinih napisa, izveštaja i statističkih podataka naslutiti smer promena koje su se ticale bračnog i porodičnog života, a koje su bile posledica generalnih modernizacijskih tokova, a time i širenja feminističkih ideja. Tako, u pomenutoj prepisci Mir-jam piše o oslabljenom moralu žena „koje više nemaju poštovanja prema muškarcima“, a u pismima čitalaca se najčešće javljaju pitanja u vezi sa preljubom, predbračnim odnosima, vanbračnim rađanjem.²⁶ Nove vrednosti kojima su žene tog vremena težile dovele su do, kako se na istom mestu konstatuje, slabljenja bračnih veza,²⁷ a zapošljavanje žena van domaćinstva do nestabilnosti unutarporodičnih odnosa.²⁸ Da se usvajanje (ili kritika) novih ideja o socijalnom ustrojstvu nisu ticali samo ličnih stavova pripadnika društvene elite, svedoče i statistički podaci iz perioda posle Prvog svetskog rata. Tada je došlo do naglog povećanja broja razvedenih brakova, koji se i posle stabilizacije ovih tendencija zadržao na nivou četiri puta većem nego pre rata. Najviše razvoda je bilo u gradskim sredinama i u ravničarskim predelima.²⁹ Procenat razvedenih brakova je u periodu od 1921. do 1935. porastao u čitavoj zemlji, sa 4,28% na 5,57%. Najveći procenat razvedenih brakova u celom ovom periodu zabeležen je u Beogradu, gde je primećen i pad nataliteta i smanjenje veličine porodice.³⁰ Za ovaj period indikativan je bio porast broja pismenih, školovanih, zaposlenih i visokoobrazovanih žena,³¹ a sa druge strane, i već pomenuta ten-

²³ M. Prelić, *Analiza*, 110; S. Stevanović, „Ženski pokret“, 68; N. Božinović, *Žene u modernizacijskim procesima*, 508.

²⁴ Nada Božinović, *Žene u modernizacijskim procesima*, 509.

²⁵ Isto, 510.

²⁶ M. Prelić, „Mir-jam odgovara čitaocima“, 90.

²⁷ Isto, 91.

²⁸ M. Prošić-Dvornić, „Jednakost“, 20.

²⁹ M. Prelić, „Mir-jam odgovara čitaocima“, 91.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

dencija odlaganja sklapanja braka, porast broja samačkih domaćinstava i generalno veća očekivanja od bračnog života.

Organizovano delovanje žena u periodu posle Drugog svetskog rata, kao i tokom njega, bilo je primarno povezano sa Antifašističkim većem žena, osnovanim 1942. godine u Bosankom Petrovcu. Već sledeće godine, odlukom AVNOJ-a žene su pred zakonom izjednačene sa muškarcima, ali je njihova realna emancipacija znatno kasnila u odnosu na pravnu.³² Jedan od osnovnih razloga relativno sporih promena društvenog položaja žena bila je činjenica da žensko pitanje nije razmatrano kao posebno, već u okviru klasnog pitanja, te se očekivalo da će rešavanjem potonjeg i ono biti rešeno.³³

KPJ je svoje ciljeve u vezi sa ženskim pitanjem formulisala slično onome kako je to bilo urađeno u okviru Alijanse ženskih pokreta (borba za pravo glasa žena, za zabranu noćnog rada za žene i decu, vraćanje udatim ženama dodatka na skupoću, ukidanje celibata za učiteljice, za priznavanje poslovne sposobnosti žena, uvođenje građanskog braka, zaštitu vanbračne dece, dozvolu za utvrđivanje očinstva, priznavanje ženinog rada u domaćinstvu kao profesije, uvođenje osiguranja za slučaj razvoda...), ali je više naglašavala zaštitu materinstva, zdravstvenu zaštitu žene pre i posle porođaja, značaj osnivanja zdravstvenih ustanova za decu, majke i trudnice. Novitet u odnosu na dotadašnje zahteve bila je, možda prvi put javno izneta, potreba za dozvolom abortusa „dok se ne steknu uslovi za bezbrižno roditeljstvo“.³⁴ Ovo je zaista delovao kao veliki iskorak u okviru „ženskog“ pitanja, posebno zbog toga što je došao od strane jedne organizacije koja niti je imala kompetencije da u život sprovede politiku kulturne emancipacije žena i društva uopšte, niti je to videla kao jedan od svojih bitnijih zadataka.³⁵ Zanimljivo je primetiti i to da je u pomenutim elementima programa bila naglašena upravo ona uloga žene koja će se vremenom iskristalisati kao osnov njene društvene neravnopravnosti – materinstvo, a da se, uprkos proklamovanoj zaštiti zdravlja žene i majke, kao primarni vid planiranja porodice pojavio abortus.³⁶

Ipak, tokom rata je vršena široka edukacija žena radi, kako se na jednom mestu kaže, „uzdizanja njihove svesti o sebi i svojim vrednostima, kako bi se oslobodile predrasuda o svojoj manjoj vrednosti“.³⁷ Sve do pedesetih godina 20. veka, proces poboljšanja položaja žena u društvu bio je u

³² Miroslava Malešević, *Osmi mart – od utopije do demagogije*, GEI SANU XXXVI–XXXVII, Beograd 1988, 61, 64; L. Nikolić, *n. d.*, 265.

³³ N. Božinović, *n. d.*, 514; Ž. Papić, *n. d.*, 37.

³⁴ N. Božinović, *n. d.*, 516.

³⁵ M. Malešević, *Osmi mart*, 64.

³⁶ Isto, 71; N. Božinović, *n. d.*, 516.

³⁷ N. Božinović, *n. d.*, 517.

ekspanziji. AFŽ je organizovalo akcije opismenjavanja, zdravstvenog prosvjećivanja, osnivanja dečijih ustanova, masovnog školovanja, zapošljavanja, uključivanja žena u delatnosti na rukovodećim mestima.³⁸ Ženama su postale dostupne i one profesije i zanimanja koja im tradicionalno nisu bila namenjena, pa 1950. godine od 600 zanimanja, koliko je kod nas postojalo, žena nije bilo u svega 60.³⁹ Međutim, kako je istovremeno postojalo i veliko protivljenje novoj ulozi i položaju žena, te očekivanje da ona, pored novih zadataka nikako ne zanemari one stare, društvo je, raznim raspoloživim merama, počelo ženu da vraća u poziciju u kojoj je bila pre pobeđe socijalističke revolucije.⁴⁰ Ovakav razvoj stvari vremenski se poklapao sa ukidanjem AFŽ, 1953. godine, koje su neki videli kao „silazak organizovanog političkog delovanja žena sa scene samoupravnog socijalističkog društva“⁴¹, dok su drugi smatrali da je tek tim događajem otvoren put nesmetanom delovanju ženskih organizacija.⁴²

Može se reći da je i jedno i drugo viđenje stvari bilo osnovano, jer od ukidanja AFŽ pa do današnjih dana u Jugoslaviji i Srbiji nije obrazovano nijedno društvo koje bi pod direktnim i angažovanim pokroviteljstvom države brinulo o rešavanju problema iz domena ženskog pitanja.

Nakon ukidanja AFŽ organizuje se Savez ženskih društava, koji je šezdesetih godina prerastao u Konferenciju za društvenu aktivnost žena, koja opet posle određenog vremena prestaje da postoji kao samostalna organizacija.⁴³ Brigu o „ženskim pitanjima“ vremenom je preuzimao sve veći broj manjih, nezvaničnih organizacija i društava koje su, bez obzira na sve teškoće koje donosi nedostatak legaliteta, uspevale da daju svoj doprinos nezaustavljivom procesu sticanja sve većih sloboda i mogućnosti za pripadnice „slabijeg“ pola.

Praktični rezultat ovog pionirskog perioda u borbi za prava žena nije bio zanemarljiv. Makar i deklarativno, pravno izjednačavanje polova bilo je osnov svake dalje akcije u realizaciji i proširivanju mogućnosti njihove društvene emancipacije.

Ono što je svakako ostalo van domena proklamovanog socijalističkog preobražaja, što zbog strateških nedostataka, što zbog činjeničnog neuspeha politike o podruštvljavanju porodičnih poslova, bila je patrijarhalna

³⁸ Miroslava Malešević, *Die gesellschaftliche Gleichberichtigung von Maennern und Frauen im sozialistischen Jugoslawien: Aufbau – und Ausbaujahre*, Klaus Roth (H. g), Sozialis-mus: Realitäten und Illusionen, Wien 2005, 119–129.

³⁹ M. Malešević, *Osmi mart*, 68.

⁴⁰ Isto, 69.

⁴¹ Anđelka Milić, *Patrijarhalni poredak, revolucija i saznanje o položaju žene*. U: Srbija u modernizacijskim procesima 2, 551.

⁴² Isto, 70.

⁴³ M. Malešević, *Osmi mart*, 69; N. Božinović, *n. d.*, 528.

struktura mišljenja, pravila ponašanja i raspodele uloga, pažljivo sakrivena iza zidova porodične intime.⁴⁴

Šezdesete godine 20. veka bile su u znaku oživljavanja ženskog pitanja, posebno u okviru društvenih nauka i teorije, mada je to vreme karakterisala i pojava mnogobrojnih pokreta za prava na bilo koji način obespravljenih građana sveta: raznih manjina, studenata, pa i žena.⁴⁵ Povratak na scenu ženskog pitanja bio je podstaknut prvenstveno pokretom za oslobođenje žena, koji je krajem šezdesetih nastao u SAD, odakle se proširio i u evropske zemlje.⁴⁶ Značajnija događanja ove vrste kod nas vremenski se vezuju poglavito za sedamdesete godine 20. veka, kada izvestan broj intelektualaca, zainteresovan za procese demokratizacije i modernizacije društva, postaje aktivniji na polju poboljšanja položaja žena.⁴⁷ Verovatno najznačajniji događaj, koji će imati veliki uticaj i na kasniji razvoj ove problematike na teorijskom planu i na konkretna demografska kretanja, bio je Ustav SFRJ iz 1974. godine, kojim su ustanovljena reproduktivna prava čoveka, odnosno kojim je potvrđena mogućnost ženama da same odlučuju kada će i koliko rađati. Zakonima iz šezdesetih godina abortus je liberalizovan, a pomenutom odredbom Ustava on je dozvoljen do desete nedelje trudnoće, bez ikakvih posebnih uslova.⁴⁸

Drugu polovinu sedamdesetih godina obeležila su dva značajna skupa, Savetovanje sociologa održano u Portorožu 1976. godine, u organizaciji marksističkih centara CKN i CK Slovenije i međunarodni skup „Drug-ca žena“, održan 1979. godine, u Beogradu, koji su najavili ozbiljniji i temeljniji pristup ženskom pitanju.⁴⁹ Neofeminističke tendencije ovog perioda bile su prožete prvenstveno željom da se putem edukacije, društvene kritike i različitih oblika javnog pritiska, ukaže na istorijske i društvene korene nejednakosti. Naglasak je, možda prvi put tako eksplicitno, stavljen na potrebu revalorizacije sfere privatnog kao i detabuiziranje pitanja ženske seksualnost, kontracepcije, silovanja, reproduktivnih prava žene i demografske politike.⁵⁰

Osamdesete i devedesete godine 20. veka donele su različite tendencije u okviru feminističkog pokreta. S jedne strane, radilo se na temeljnijem

⁴⁴ M. Malešević, *Osmi mart*, 69; Ž. Papić, *n. d.*, 37; Anđelka Milić, *Svakodnevni život porodica u vrtlogu društvenog rasula*. U: Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih, ur. Silvano Bolčić, Beograd 1995, 153.

⁴⁵ Ž. Papić *n. d.*, 14, 51.

⁴⁶ Isto, 9.

⁴⁷ Isto, 94.

⁴⁸ N. Božinović, *n. d.*, 518.

⁴⁹ Ž. Papić, *n. d.*, 95.

⁵⁰ Isto, 75; Mirjana Prošić Dvornić, „*Druga Srbija*“ – mirovni i ženski pokreti. U: *Kulture u tranziciji*, ur. Mirjana Prošić Dvornić, Beograd 1994, 184.

teorijskom određenju, posebno uvođenjem tzv. „ženske perspektive“ u sociologiju, a istovremeno su realizovane i konkretne akcije, kao što je organizovanje SOS telefona za pretučene žene (prvi telefon te vrste u Jugoslaviji proradio je 1988. godine), raznih savetovališta i azila za žrtve nasilja.⁵¹ Za drugo stremljenje koje postaje vidljivo tokom ovog perioda, može se reći da nikako nije dalo pozitivan doprinos već inače neprijateljskom odnosu šire društvene zajednice prema feminističkim idejama i organizacijama. Naime, kao da je ideal jednakih prava i mogućnosti za pripadnike oba pola bio ostvaren, neke feminističke organizacije su svoju delatnost usmerile na borbu za prava seksualnih manjina. Tako se među zaključcima sa prvog zajedničkog skupa jugoslovenskih feminističkih grupa, održanog u Ljubljani 1988. godine, pored zalaganja za ustavnu promenu koja bi garantovala jednakost svih ljudi bez obzira na njihovo seksualno opredeljenje, nalazi i želja da se organizuje prvi lezbijski festival u tadašnjoj Jugoslaviji.⁵²

Poznato je da su tokom devedesetih ove i slične ideje bile sve prisutnije, odnosno sve slobodnije iznošene u javnosti: od zahteva za prihvatanjem različitih seksualnih opredeljenja, preko želje za legalizacijom homoseksualnih brakova i usvajanja dece od strane homoseksualnih parova, pa do pretpostavki o mogućnosti „instaliranja“ veštačkog uterusa u telo muškarca.⁵³ Kako su ove ideje uglavnom importovane iz zemalja zapadnog sveta, na osnovu nekih tamošnjih tendencija, može se pretpostaviti i njihov dalji razvoj. U nekim naučnim krugovima u Americi već se otvoreno govori o mogućem opravdavanju pedofilskog ponašanja, jer se i ono u jednom „demokratskom“ društvu mora prihvatiti jednostavno kao izbor koji proističe iz osobitog seksualnog opredeljenja (samo je pitanje čijeg?).⁵⁴

Kriza koja je devedesetih godina zahvatila čitavo područje Jugoslavije donela je porast opšteg nezadovoljstva, slučajeva alkoholizma i unutarporodičnog nasilja, ali, sa druge strane, i pojavu određenog broja nevladinih organizacija, kao i razgranavanje mreže domaćih institucija zainteresovanih da se bave rešavanjem ovih problema, odnosno prvenstveno problemom zlostavljanih žena. Ovo je, međutim, karakterisalo uglavnom samo glavne gradove tadašnjih republika, a i danas je, što se Srbije tiče, najbolje u ovom smislu pokrivena teritorija Beograda. U unutrašnjosti su ovi slučajevi uglavnom prepušteni zavodima za socijalni rad čija se delatnost, zbog nedostatka novčanih sredstava, uglavnom svodi na formalno-pravnu sanaciju razvedenih brakova i pitanja izdržavanja dece razvedenih roditelja. Nedo-

⁵¹ Ž. Papić, *n. d.*, 96.

⁵² Maja Maršičević, *Feminizam na YU nivou (hronika)*, GEI SANU XXXVI–XXXVII, Beograd 1988, 215.

⁵³ *Trudnoća bez trudnoće uz veštačku matericu*, časopis „Dečko“, april 2004, 20–21.

⁵⁴ *Opasni pokušaji „naučnog opravdanja“ pedofilije*, Misao, Revija za obrazovanje i kulturu, br. 5, Novi Sad 2004, 41–43.

statak finansija i sistematske edukacije otežava sprovođenje čak i ovog dela socijalnih mera. Može se reći da je najznačajniji pomak do koga je u poslednjoj deceniji 20. veka došlo bilo uvođenje novih krivičnih dela u postojeći Krivični zakon Republike Srbije. Izmenama i dopunama ovog zakona od 1995. godine, nasilje u porodici je dobilo status krivičnog dela (čl. 118a), a u odredbi o krivičnom delu silovanja (čl. 103) izostavljene su reči „lice sa kojim se ne živi u bračnoj zajednici“. ⁵⁵ Ovo je praktično značilo da zakonodavac priznaje mogućnost da žrtva silovanja bude osoba (žena) sa kojom nasilnik živi u braku, što u dotadašnjem zakonu nije bio slučaj. Ovakvo rešenje obrazloženo je činjenicom da je „objekat zaštite kod ovog dela sloboda polnog opštenja“ koja pripada svakoj ženi, bez obzira na njen bračni status. ⁵⁶

Zanimljivo je pomenuti da je po pitanju nasilja u braku i Srpska pravoslavna crkva revidirala svoj stav. Dok su, naime, kanoni nalagali zlostavljanim suprugama *dušekorisni* podvig neograničenog trpljenja, Bračnim pravilima SPC dozvoljen je razvod u ovakvim situacijama. ⁵⁷

S druge strane, ovaj period je doneo za feministkinje neočekivan obrt stvari. Retradicionalizacija društva koja je, između ostalog, podrazumevala i ličnu i porodičnu i društvenu reviziju ženskog pitanja, a koja je, kako priznaje M. Blagojević, ukazivala na „suštinsku neupotrebljivost tekućih vrednosti“ prvi put je proširila horizont „ženske perspektive“. Kako iznosi navedena autorka, „ne radi se više o tome da žene budu obrazovane, zaposlene, sa mogućnošću vertikalne pokretljivosti, nego da i žene i muškarci imaju prava na kvalitetnu privatnost, kvalitetnu javnost, kvalitetan život“. ⁵⁸

Iako su ideje feminizma sporije prodirale u seosku sredinu, zahvaljujući opštim tokovima socijalističkog preobražaja i intenzivnoj deagrarizaciji sela, položaj seoske žene se takođe menjao u odnosu na onaj tradicijom utvrđen. ⁵⁹ Ako se izuzme činjenica feminizacije poljoprivredne proizvodnje, podela rada u seoskom domaćinstvu i danas je zasnovana na tradicionalnim principima. ⁶⁰ Ipak, proces nuklearizacije porodice, kao i posebno naglašena zavisnost domaćinstva od ženskog rada, doprineo je bliskijem i kooperativ-

⁵⁵ Lj. Lazarević, *n. d.*, VII, VIII.

⁵⁶ Isto, 108.

⁵⁷ Cisarž, *n. d.*, 173.

⁵⁸ Marina Blagojević, *Svakodnevnica iz ženske perspektive: samožrtvovanje i beg u privatnost*. U: Srbija početkom devedesetih, ur. Silvano Bolčić, 207.

⁵⁹ Branislav Dimković, *Društveni položaj seoske žene*, Sociologija sela, br. 63–64, Zagreb 1979, 61.

⁶⁰ Isto, 61; Ruža First, *Žena u ruralnom i agrarnom razvoju Jugoslavije*, Sociologija sela, br. 63–64, Zagreb 1979, 13.

nijem odnosu supružnika.⁶¹ Boljitak u položaju seoske žene posebno je izražen u oblasti obrazovanja. Posle kurseva organizovanih u prvim decenijama posle rata, čiji je cilj bio unapređenje stručne i političke obrazovanosti poljoprivrednica, uvođenje obaveznog školovanja otvorilo je ženama nove mogućnosti, a posebno je doprinelo tome da novije generacije ženske seoske omladine imaju veće aspiracije prema daljem obrazovanju i vertikalnoj društvenoj pokretljivosti nego ka udaji.⁶² Prema seoskim ženama su bile usmerene i akcije zdravstvenog prosvetavanja, u okviru kojih su organizovane patronažne službe za kućne posete ženama nakon porođaja, ali i nakon abortusa.⁶³

Na opštem nivou, dakle posmatrajući i gradsku i seosku sredinu, u Srbiji se broj nepismenih žena, u periodu od 1953. godine do 1981. godine, upola smanjio. Pored toga, bez obzira na pomenutu tendenciju smanjenja broja zaposlenih žena pedesetih godina, taj broj je, s povremenim oscilacijama, ipak bio u porastu. Tako se procenat od 29,5% žena u ukupnom broju zaposlenih 1945. godine, popeo na 39,3% 1988. godine.⁶⁴ Po popisu iz 1991, procenat aktivnih žena bio je najveći u centralnoj Srbiji, gde je iznosio 42,2%.⁶⁵

Slabljenje autoriteta oca i muža u savremenoj porodici koje se navodi kao jedna od njenih osnovnih karakteristika, bilo je uslovljeno, s jedne strane, upravo zapošljavanjem žena,⁶⁶ a sa druge, imperativom izgradnje novih, demokratskih unutarporodičnih odnosa. „Erozija identiteta muškaraca“, kako je na jednom mestu ovaj proces slikovito označen, bila je uslovljena i činjenicama da muškarac više nije bio ni ekskluzivni izdržavalac porodice, ni ekskluzivni vlasnik njenog imanja.⁶⁷ Nemotivisanost za učešće u ratovima koji su se tokom poslednje decenije 20. veka dešavali na prostoru Jugoslavije, dovela je u pitanje i identitet muškarca kao ratnika i branioca otadžbine, a izvojevano pravo žene na samostalno odlučivanje o rađanju, kao i nova dostignuća iz oblasti genetike prete da u potpunosti marginalizuju značaj muškog dela populacije. Poslednje se odnosi ne samo na mogućnost planiranja porodice nego i na, doduše još diskutabilno, pravo neudatih žena da putem artificijelne inseminacije heterolognog tipa (ona u

⁶¹ Borislav Dimković, *Društveni položaj seoske žene*, Sociologija sela, br. 63–64, Zagreb 1979, 61.

⁶² R. First, *Žena u ruralnom i agrarnom razvoju*, 17.

⁶³ N. Božinović, *n. d.*, 521.

⁶⁴ Isto, 525.

⁶⁵ Marina Blagojević, *Roditeljstvo i fertilitet, Srbija devedesetih*, Beograd 1997, 35.

⁶⁶ Olivera Burić, Anđelka Zečević, *Porodični autoritet, zadovoljstvo brakom i položaj supružnika u društvenom sistemu*, Sociologija, br. 3, Beograd 1966, 73–77.

⁶⁷ M. Blagojević, *Roditeljstvo*, 82.

kojoj donor sperme nije poznat) ostvare svoju želju za roditeljstvom.⁶⁸ Ovde treba pomenuti i činjenicu da je slabljenjem patrijarhalnog morala i demokratizacijom života uopšte promenjen i društveni status i mnjenje o razvedenim i samohranim majkama, posebno u gradskim sredinama. Može se čak reći da je od devedesetih godina 20. veka posebno postao vidljiv trend samostalnog podizanja dece od strane majki. Već je u popisu 1991. godine registrovan značajan broj ovakvih nepotpunih porodica. Naime, zabeleženo je da u Srbiji čak 187.746 žena žive same sa decom, pri čemu skoro da nema razlike u procentu onih sa jednim, odnosno dva deteta⁶⁹ (37,7% naspram 37,5%). U vezi sa ovim trendom, mogao bi biti i porast broja vanbračnih rađanja u Srbiji, u periodu 1981–1991. godine, pogotovo što se on vremenski poklapa sa smanjenjem procenta muškaraca koji su spremni da priznaju vanbračno očinstvo.⁷⁰

U studiji M. Blagojević su veoma jasno i sažeto izraženi smer kao i rezultati promena u položaju žena, ali i u sistemu društvenih vrednosti. Tamo se, naime, kaže da je svaka nova generacija žena „više obrazovana od generacije majki, češće zaposlena, ređe sklapa brak i češće se razvodi, češće se odlučuje da nema decu ili da ima samo jedno dete“.⁷¹

Da li je ovo bio prvenstveni cilj borbe za ženska prava i emancipaciju, ili je ovakvo stanje stvari usledilo samo kao odgovor žena na nemogućnost društva da se suštinski prestruktuiše, pitanje je koje za sada ostaje otvoreno.

Iako su osnovne ideje feminističkog pokreta već nagoveštene u ovom pokušaju izlaganja njegove sažete istorije, treba na ovom mestu ukazati na osnovne teorijske postulate savremenog feminizma, kako bismo mogli bolje da razumemo koncepciju braka, porodice i društvenog položaja žene, koja je iz njih proizlazila, kao i udeo ovih ideja u opštem procesu modernizacije.

Već je pomenuto da se kao osnovna karakteristika savremenih tendencija u okviru ženskog pitanja javlja njegova okrenutost transformaciji sfere privatnosti. Ovo se prvenstveno odnosilo na pokušaj menjanja tradicionalnog koncepta raspodele unutarporodičnih uloga i ukidanja pravila dvojnog morala, po kojima je muškarcima bilo dopušteno ono za šta su žene strogo osuđivane. Potonje je najpre dovelo do detabuiziranja tema vezanih za žensku seksualnost, a ovo je borbu za ženska prava često pretva-

⁶⁸ Olga Cvejić-Janjić, *Pravni aspekti ekstrakorporalne fertilizacije*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 5, Beograd 1986, 480–488; Marija Draškić, *Porodičnopravni aspekti artificijelne inseminacije*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 4, Beograd 1992, 239–264.

⁶⁹ M. Blagojević, *Roditeljstvo*, 34, 84, 85.

⁷⁰ Isto, 19, 88.

⁷¹ M. Blagojević, *Svakodnevnica*, 195.

ralo ne u nastojanje da se muškarcima ograniči sloboda po ovom pitanju, već da se ženama ista proširi. Iako je iz ovakvog usmerenja proistekla i pozitivna inicijativa za rešavanje pitanja silovanja i uopšte nasilja u braku, njegov primarni učinak je bio proširenje predbračnih i vanbračnih sloboda žena i jedna nova mitologizacija ženske seksualnosti (sa izmenjenom funkcijom tradicionalnih epiteta).

Pitanje polnih uloga, neraskidivo povezano i sa prethodnim je, od potrebe za drugačijom preraspodelom domaćinskih poslova, koja je ženi trebalo da omogući aktivnije učestvovanje u društvenom životu i veću ekonomsku samostalnost, neizbežno završilo u problematizovanju materinstva, kao uloge i poziva.

S obzirom na navedeno, teorijska osnova delovanja savremenog feminističkog pokreta može se, uslovno rečeno, svesti na dva temeljna postulata. Prvi se tiče odnosa između sfere javnog i sfere privatnog unutar društvenog života, a najkraće se može definisati preko parole „privatno jeste javno“.⁷² Drugim postulatom, neraskidivo povezanim sa prvim, insistira se na reviziji *projekta* koji ravnopravnost polova „gradi na neproblematizovanom osnovu – ženskom materinstvu, biološkoj vezi majke i deteta i njenom naizgled iskonskom težnjom da se godinama stara o deci“.⁷³ Ovde je naglašena nužnost sagledavanja društveno-istorijske uslovljenosti nejednakosti, čiji osnov leži upravo u specifičnom društvenom konceptu biološkog.

Prvi postulat rezultirao je zalaganjem feministkinja za revalorizaciju sfere privatnog, raznim socijalnim programima za zaštitu materinstva, žena i dece. Na teorijskom planu, u sociologiju je uvedena već pomenuta „ženska perspektiva“, koja je, kao metodološka inovacija, imala cilj da „privatno prevodi u društveno i naučno relevantno“, naglašavajući do tada nevidljivu, suštinsku povezanost privatne sfere sa bitnim društvenim procesima i odnosima.⁷⁴ Čini se, međutim, da feministkinje nisu bile dosledne u borbi na ovom polju. Naime, relativni uspesi postignuti na planu zakonodavstva, socijalnih programa i revalorizacije sfere privatnosti, nisu izgleda bili zadovoljavajuća postignuća za feministkinje, koje su i dalje neopozivo želele participaciju u sferi javnog, odnosno društvenog. Dakle, bez obzira što su uvidele i same insistirale na dijalektičkoj povezanosti ove dve sfere, ono što je primarno pripadalo sferi društvenog ostalo je njihova želja i stremljenje. Iz ovoga kao logičan zaključak proizlazi da su i borci za ženska prava manje vrednovali sadržaje sfere privatnosti, što je svakako imalo učinka u sporom tempu i neizvesnim ishodima njihovog menjanja.

⁷² Ž. Papić, *n. d.*, 76.

⁷³ Isto, 36.

⁷⁴ Isto, 75, 76.

Kao najproblematičnija tačka sfere privatnog i istovremeno temelj društvene nejednakosti, sa stanovišta feminističke ideologije, isticano je materinstvo, odnosno rasprostranjenost i apsolutna neupitnost društveno-ekonomski determinisanog koncepta materinstva koji odlikuje hrišćansku civilizaciju.⁷⁵ Slično tvrdnji da privatno jeste javno, feministkinje, u skladu sa poznatim antropološkim dihotomijama, izjednačavaju *prirodno* i *kulturno*, odnosno smatraju da je i neproblematizovano viđenje bioloških razlika i prirodnih sposobnosti koje iz njih proizlaze, u stvari, proizvod istorije i društvenih potreba. Iz izlaganja Ž. Papić, postaje jasno da feministkinje ne negiraju rađanje kao ekskluzivno žensku ulogu (mada se na horizontu modernog društva nazire i takva mogućnost), ali odvajaju rađanje od postojećeg koncepta materinstva koji je predmet njihove kritike. Naime, taj koncept podrazumeva, što je već pomenuto, dugogodišnju brigu o detetu, koja je u organizaciji kritikovanog društvenog koncepta primarno vezana za ženu. Ova uloga žene koja dakle, po viđenju feministkinja, izlazi iz okvira biologije, predstavlja upravo osnov njene nemogućnosti da ravnopravno sa muškarcem participira u sferi „javnog“, društvenog života.

Ističući nužnost sagledavanja „društvenog karaktera biološkog“, intelektualke ove orijentacije ne uzimaju u obzir činjenicu da bi se i za svako drugo rešenje moglo reći da je istorijski, socijalno ili ekonomski uslovljeno. Osim toga, u želji da naglase razliku između „biologije“ i materinstva, upravo feministkinje materinstvo svode na biologiju, jer (što i jeste osnovni razlog nerazumevanja i neprihvatanja postojećeg poretka) nisu uzele u obzir da materinstvo predstavlja nešto više od biologije, upravo – materinstvo. Uostalom, tvrditi da je nejednakost isključivo društveno uslovljena, te da fiziološke razlike ne proizvode i neke druge (pr. u sferi emocija, interesovanja, potreba, načina...), bez solidnih argumenata prilično je sporno. Čini se da bi bilo realnije priznati da se postojeća, na ovaj ili onaj način i iz ovih ili onih razloga, formirana svest želi promeniti u drugom pravcu, što bi svakako opet značilo promenu koja bi proizašla iz drugačijih društveno-istorijsko-kulturnih zahteva. Ipak, prosto se nameće pitanje da li jedini razlog postojećeg poretka stvari leži u potrebama ekonomije i društvenog sistema ili je upravo taj i takav sistem nastao kao odgovor na „biološke određenosti“. I najzad, ne poričući činjenicu da je svet ustrojen na navedenim principima – svet neravnopravnih mogućnosti – mora se postaviti i pitanje ne samo izvodljivosti njegove promene, nego i posledica koje one izazivaju.

⁷⁵ Isto, 36, 37.

Aleksandra Pavićević

EVA'S NEW REBELLION, "WOMAN ISSUES" AND TRANSFORMATION
OF MARRIAGE AND FAMILY IN SERBIA
DURING SECOND HALF OF 20th CENTURY

Summary

Author analyses development of "woman issues" in Serbia and Yugoslavia during second half of 20th Century, in the context of its influence on marriage and family. Though these influences were often quite indirect, they can be observed as one of the most radical ideological penetration in the process of transformation of traditional value system. Ideological climate of the time implied abolishing of all kinds of authorities which were inbuilt in the bases of traditional social organization. This was primarily related to dissolution of faith in eschatological meaning of historical realities, thus "liberation" from God`s authority appeared to be condition and cause of all other "liberties". Atheisation meant gradual reduction of human existence to its "horizontal" dimension, and thus represented the base of most radical transformations of contemporary civilization. On the other hand, process of woman liberation, which was partly consequence of first, represented gradual (and still unfinished) realization of vision about different organization of human society inside this horizontal line.